

ZULAYHO ABDURAHMON,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
katta ilmiy xodim

XO'JANAZAR HUVAYDO DEVONINING G'OYA VA BADIHIYATI

Annotatsiya: Har qanday ijodkor ma'lum ma'noda o'z davrining farzandidir. Ammo shunday shoirlar borki, ular adabiyotning oliy maqsadini aniq anglagan va maslakka sodiqlik bilan qalam tebratishgan. Ularning asarlari barcha zamonlar uchun birday ahamiyatli bo'ladi. Mana shunday o'lmas asarlar ijodkorlardan biri, shubhasiz, Xo'janazar Huvaydodir. U ham tariqatda, ham she'riyatda baland martabalarga erishdi. O'zining muridlari tariqatning usulu arkonlari hamda o'zining pand-o'gitga yo'g'rilgan she'rlari bilan tarbiyaladi. Maqolada oyat va hadislariga tayanilgan Huvaydoning ijodiyoti, shaxsiyati haqida atroflicha ma'lumot berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: devon, doston, aruz, obraz, nafs, ruh, shariat, tariqat, ma'rifat, fano, baqo, oxirat, din, tasavvuf.

Annotation: Every writer is, to some extent, a product of their own time. Yet there are poets who fully grasped the ultimate purpose of literature and devoted their pens to this mission with unwavering dedication. The works of such figures remain relevant and valuable for all generations. Khojanazar Huvaydo is undoubtedly among these creators of immortal masterpieces. He achieved distinguished status both in the spiritual path Tariqa and in the realm of poetry. He guided his disciples through the principles and practices of the Sufi path, as well as through his poems infused with moral instruction and wise counsel. This article seeks to present a comprehensive overview of Huvaydo's creative legacy and personality, drawing upon verses of Qur'an and Hadiths.

Keywords: divan, dastan, aruz, imagery, nafs, ruh, shari'a, tariqa, enlightenment, finite, eternal, afterlife, religion, Sufism.

Xalq orasida "Hazrat eshon Huvaydo", Huvaydo pirim" nomlari bilan mashhur bo'lgan Xojanazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo 2007-yil chop etilgan "Devon"ida 370 g'azal, 5 mustahzod, 3 muxammas, 41 murabba'ot, 28 ruboiy mavjud. Ammo shoirning musamman, masnaviy janrlarida ham ijod qilgani ma'lum. Devon an'anaviy basmala va hamd g'azal bilan boshlanadi. "Iloho, san karam birla kechurg'il, ey Xudovando, Gunohi jumla mo'minni, ayo ma'budi behamto!" bayti bilan boshlanuvchi ilk g'azaldanoq shoir lirikasining mavzusi, bayon yo'sini, til xususiyatlari namoyon bo'ladi. Olimlar ta'kidlaganidek, Huvaydo so'fiy, Haqqa oshiq, nafsigal malomatchi shoir. U nafs hiylalarida Haqdan omonlik, Rasululluohdan shafaot istagan, bandalarini komil axloqqa da'vat etgan shoir. Shuning uchun hamd, na't g'azaldan so'ng Rasulullohning eng yaqinlari bo'lmish chaharyorlar, sahobalar va dashti Karbaloda shahid bo'lgan Husayn r.a.lar yodlangan g'azal beriladi:

Beadad mendin duo, ey choryori bosqo,
Sizga Bu Bakru Umar, Usmon, Aliyi Murtazo.
Sidqu ixlosim bila, ey oli as'hobi rasul,
Ruhingizga qo'l ochib, shomu sabo aylay duo.

*Nuri chashmi Haydari karorni zolim Yazid,
Qip-qizil qonga buyab, qildi shahidi Karbalo.*

Arab va fors tillarni puxta bilgani, oyat, hadis, ilohiy manbalarga tayangani, sharq mumtoz adabiyoti an'analaridan ta'sirlanganini inobatga olsak, Huvaydo she'riyatida salafllari kabi arabiy va forsiy kalimalar ko'p qo'llanilgan. Shuningdek, XVIII asr til qurilishi ham tabiiy saqlangan. Diniy, tasavvufiy istilohlarning ko'pligi ham Huvaydo ijodining tarbiyaviy, axloqiy tomonini ko'rsatadi. Uning she'rlarida shoirning ma'naviy holi, kechinmalari yaqqol ko'rinsa-da, o'git, pand-nasihat ruhi ustuvor. Olima Suyima G'anieva ham shunday degan edi: "Huvaydo g'azallari hayotiy shavq-zavq bilan, insoniy bir armon – o'kinch bilan yo'g'rilgan. Shoir ishq majoziy hayotda ham, ishq haqiqiy hayotda ham ajib ehtiros bilan, najib dardmandlik bilan qalam tebratadi. Shoir she'riyatida didaktik ohanglar ham qariyb yetakchi o'rin tutadi. Lekin, ular shunchaki quruq pandu nasihatlar emas, ularning g'amdan, nochorlikdan yaralgan donolikni uqamiz. Tasavvufiy g'azallarda esa e'tiqodda ustuvorlik, imonda poklik tarannum qilinadi, Ruhiyatni Haq sari izchil yo'naltirishga da'vat etiladi". Shoir she'riyatining obrazlar olami ham an'ana, diniy va irfoniy tasavvurlar natijasida shakllangan. Nafs tarbiyasi, go'zal axloq masalasi bosh mavzudir. Bu yo'lda eng ibratli shaxs Muhammad s.a.v., chahoryorlar, sahobalar, valiy zotlardir. Shu bois shoir she'rlarida mana shu shaxslarning ismlari eng ko'p tilga olinadi, ularning mo'jizalari, karomatlari, nafsini poklash uchun chekkan riyozatlari namuna o'laroq ko'rsatiladi. Hatto ba'zi g'azallarida boshdan oyoq payg'ambarlar va ularning avlodlari zikr etiladi:

*Bu dunyo bebaqoyidur: qani Odam, qani Havvo?
Qani Shisu, qani Nuhu, qani Ibrohimu Soro:
Qani Ismoilu Hojar, qani Uzayr oxir?
Qani Yaqub, qani Yusuf, qani Sham'inu Yahudo?*

Devonda ushbu yo'sindagi g'azallar ko'plab uchraydi. Huvaydo she'riyati ibrat lirikasidir. Unda umrning o'tkinchiligi, jahonning bevofo-yu bebaqoligi, amallarning o'lmasligi ajdodlarning hayoti orqali ko'rsatib beriladi. Bu payg'ambarlar-u valiyalar, fir'avn-u namrudlarga vafo qilmagan insoniyat o'tmishi gavdalanitirilgan tarix she'riyatidir. Zero, ularning hayoti oliy o'rnak hisoblanadi. Dunyoning ularga munosabati, qavmlarining ularga muomalasidan har bir o'limni totguvchi jon o'ziga kerakli xulosalar chiqaradi. Nafs tarbiyasiga kirishadi. Anbiyolarning go'zal xulqlari bilan xulqlanishga intiladi. Ularning odob-u hayosi, sabr-u qanoati, zuhd-u taqvosi, tavakkuliga erishishga harakat qiladi. "Qani" so'rog'i bilan xotirlangan qahramonlardan murod inson ongida bir manzara yaratmoq natijasida to'g'ri xulosaga kelmoqdir. Huvaydo g'azallarida muallifning maqsad muddaosi baytlarda, xususan, maqta'da, albatta, beriladi:

*Bu dunyo ziynati ichmak, yemak, farzand-u mol ermish,
Guzar qilg'il, Huvaydo, san azin dunyo mofiho.*

Huvaydo irfon va ishq shoirlari singari o'lim hikmati va haqiqati orqali ham sinov hayotining bir lahzaligina ekanligini, unda yaxshilik va ezguliklar qilishga ulgurish lozimligini uqtiradi. "O'lmasdan burun o'ling" maqomi bayonlari ham Huvaydoney ma'naviy darajasini ko'rsatadi.

*O'luk denglar Huvaydoni, tirik bilmang birodarlar,
Yururman shunchakim, bir o'lmag'on tan ichra jonim bor, –
deydi g'azallaridan birida. Shoirning o'lim to'g'risidagi qarashlari oxirat dunyosi bilan*

bog'lanadi. Abadiyat g'ami barcha janrdagi she'rlarida birday bosh mavzu bo'lgan. Dunyo va oxirat, nafs va qalb bir-biriga qarshilantiriladi. "Dilo", "ko'ngil" deya boshlanuvchi murojaat she'rlari ham uning nafs mujohidi ekanini isbotlaydi. Uning arzi nolasi Yaratgangadir. Malomati ham o'zining jurm-u isyoni, o'zining noqis nafsiga qaratilgan.

Huvaydo she'riyatida o'ziga xos jihat obrazlar olami bilan ham belgilanadi. Uning lirikasida zohidlikdan oshiqlikka, oshiqlikdan oriflikka yuksalgan nafs kechinmalari ifodalanadi. Ishqqa yo'g'rilgan, maydan xushlangan, ibodatga asoslangan irfoniylar she'riyat. Ammo obid, rind va orif kalimalari, deyarli, uchramaydi. Payg'ambarlar, tarixiy shaxslarni talme qilish orqali maqsad bayon qilinadi. Hol izhorlarida Huvaydoning qahramonlari aksariyat, *oshiq, faqir, qul, er, eran, soqiy, sanam, falon* shuningdek, *ko'ngil, may, dilbar, gul, bulbul, dunyo, devona* va hokazolardir. Huvaydo she'rlarida *er, eran, faqir, falon* obrazlarining alohida ahamiyatini ta'kidlash joiz. Garchi xoja, pir, mullo deya mashhur bo'lsa-da, tarbiyat qanotida necha toliblarni yetishtirgan bo'lsa-da, Huvaydo ijodi orqali o'z yo'lini faqirlik, g'ariblik, oshiqlik, xor-u xaslik deydi:

*Faqirlikni libosin kiy, xasu xoshokka yostongil,
O'zungni kechayu kunduz ibodatga yovut ko'nghum.*

Ma'lumki, "Al-faqr faxriy" ("Faqirlik mening faxrimdir") hadisini mumtoz adabiyot asarlarida bir shior, qalb tasfiyasida maqsad o'laroq ko'ramiz. Huvaydo riyo qattiq qoralarkan, chin xudojo'lik faqirlik etagini jon ila mahkam tutishga olib kelishi kerakligini aytib, falon o'g'li falon bo'lib, nafs havoga berilmaslikni urg'ulaydi. Falon obrazi adabiyotshunoslikda ma'lum. Ustoz Ibrohim Haqqul: "Har bir davrning o'z falonlari bo'ladi" deganidek, Huvaydo ham salbiy qahramonlarni falon obrazida birlashtiradi:

*O'zingni sadri majlis qilmakim bo'lg'ay balo paydo,
Faqiru xoksor o'lsang, bo'lur Haqdin rizo paydo.
Falon shayxu falon so'fi degonga bo'lmag'il mag'rur,
Bu shuhratdir sango ofat, qilur nafsing havo paydo.
O'zingga nozish etma el aro "ibn Falonman" deb,
Necha ibn Falonga bo'ldi yer ostida jo paydo.*

Nafsiga bino qo'yimaslik, Haq yo'lidan yurish uchun er, eranlardan duo ol, ularning yurgan yo'llaridan yur, deydi shoir. Eng ibratli obrazlaridan biri er, eran yoki axloqda eng mukammal shaxslarni er deb ataydi. Sayri suluk – ruh sayri ekan, manzilni qat' etgan, maqsadiga erishgan fano ahli – eranlardir. Eran mumtoz adabiyotimizda murshidi komil yoki insoni komilning umumlashma obrazi. Muridning maqsadi ularning ma'rifat majlislaridan bahramand bo'lib, nafsini tanishdir. Huvaydo devonida hatto boshdan oyoq er, eranlarning fazilatlarini sanalgan g'azallar mavjud.

Ishq she'riyatning asosi, u ilohiy tuyg'udir. Ishqni Husayn r.a.ni Karbaloda suvga zor aylab shahid etgan Yazid sifatlashi bilan keltirib (*Husayni vaqti erdim man, shahid etti Yazidi ishq, Qizil qonim ko'rib holimga dashti Karbalo yig'lar*), ohorli badiiy topilmalar qiladi. Huvaydo ifodasidagi da'vat mazmuni, targ'ib ohangini kuchaytirish uchun radifda so'roq olmoshlar (*Ey ko'ngil, yig'lab Xudoga tavba qilg'ong qani, Jurm ishidin yeb nadomat, chashmi giryoning qani?*)dan foydalanadi yoxud so'roq gaplar tuzadi. Mav'iza xarakteridagi she'rlarda pand-nasihat kuchini berish uchun hatto "albatta" kirish so'zni takror qo'llab radif yaratadi:

*O'qunglar bu nasihatlar mudom albatta, albatta,
Xudoni yod etinglar subhu shom albatta, albatta.*

Bu kabi ifodada yangiliklar uning kichik janrlarida ham uchraydi. Devonda 28 ta ruboiy berilgan. Shulardan 15 tasi (1-15 ruboiylar) “Xoliqo” undalmasi bilan boshlanuvchi munojot ruboiylar:

*Xoliqo, doim manga bergil amon,
Ikki olam san erursan iehribon.
Tongla tortqanda tarozuga amal,
Qil savobimni gunohimdan garon.*

Ruboiylarining barchasi tavba ruhida yozilganini alohida urg‘ulash lozim. Ularning barchasida o‘zini va bandalarni gunohidan avf etishini so‘rab Allohga yolvoradi. Mahshar kuni qo‘rqquvida panoh so‘raydi, abadiyat diyori orzusida mag‘firat tilaydi. Shu bois 8 ta ruboiy (16-23 ruboiylar) “*afsus(ki)*” nadomat, pushaymonlikni aks ettirgan kirish so‘z bilan boshlanadi. Ba’zilarida (16-, 17-, 19-, 20-, 22-) xusronni haddi a’losiga yetkazib, “*afsus, yuz afsuski*” deya takrordan foydalanadi. Ushbu ruboiylarning barida imkoniyatning qo‘ldan ketganligi, umrning qaytarilmasligini uqtirish maqsadida “*o‘tti*” so‘zini radif sifatida qo‘llaydi:

*Afsus, yuz afsuski, hamnafaslar o‘tti,
Shohi du jahon, kamtari xaslar o‘ti.
Biz ko‘ngli o‘lik, baxi qarolar qoldik,
Tirguzguvchi dil Iyso nafaslar o‘tti.*

So‘nggi 3 (26-28) ruboiylarning ikkitasida ham radif “*o‘tti*”dir. Ammo ular “Ey Xojanazar” undalmasi bilan boshlanadi. So‘nggi ruboiy shoir qarashlarining kulminatsiyasi sifatida, ya’ni birgina Alloh taoladan boshqasi foniy ekanligini ta’kidlash bilan yakun topadi:

*Ey Xojanazar, ushbu jahon guzaroni,
Qilmas bu jahon ichra na yaxshi, na yamoni.
To o‘lgucha san bandaligingni quya ko‘rma,
Bir Tangridin o‘zga hammasi bo‘lg‘usi foniy.*

Ko‘rinadiki, Xoliqqa munojot bilan boshlangan ruboiylar, xato-yu gunohlardan, o‘tar dunyo fanoligi afsusi bilan davom ettiriladi, shoirning o‘z shaxsiga, o‘z nafsiga “Ey Xojanazar” murojaati bilan intiho topadi. Muraabba’ot nomi ostida berilgan 41 ta to‘rtlik barchasi a-a-b-a tarzida qofiyalangan, aksariyatida radif (*manga, Yo Rab, etmish, etma, fayz, raqs, yaxshi, o‘ldim, o‘lmishman, oshiq, ko‘rgach, bois, subh, sho‘x, multaz, sansiz, xat, vido’, etting, qilg‘il, o‘zum, orzu, aslo*) qo‘llangan. Ba’zi so‘zlar hatto bir nechta to‘rtlik radifi sifatida keladi. Devondagi 3 ta muxammasning 2 tasi shoirning o‘z g‘azaliga, 1 tasi esa so‘fiy shoir So‘fi Olloyor g‘azaliga taxmisdir.

Xulosa qilib aytganda, ijodiy merosida Huvaydo o‘ziga “Odam kim” degan savolni quyadi, o‘zligini tanishga, nima uchun yaratilganini anglashga harakat qiladi va uning javobini topishdagi riyozatini she’rga soladi. “Odami ko‘pdur, vale har qaysini odam dema” deguvchi shoir uchun “Odami uludurki, bo‘lsa tolibi diydori yor”. Huvaydo talqinida Odam bir lahza bo‘lsin Alloh taoloning zikridan forig‘ bo‘lmaydi:

*Xudoni yodini qilmas kishini bilg‘il odammu?
Namozu ro‘zasi yo‘q bo‘lsa, andin chorpo kammu?
Xudodin qo‘rqmasa ulkim, yana ro‘zi qiyomatdin,
Erur bir jins begona musulmonlikka mahrammu?*

*Rasul aydi: "Xudo so'yg'on quliga dardu g'am berdi",
Tasadduqi g'am bo'lay, har qaysi odam loyiqi g'ammu?
Asar qilmas Huvaydo, toshga gar qilsang nasihatni,
Qilurmu toshni yomg'ur ezib, mag'zi dilin nammu?*

Albatta, bu kabi "odamiylik nima?" savoliga javob beruvchi g'azallar ko'p. Mazkur she'rlarni birlashtiruvchi tushunchalar bor. Ular, avvalo, tavhidni anglash, Odam atoning yaratilishi va yer yuziga tushirilishi sababini tushunish, Rasulullohning xotami nabiy ekanligi va ul zotga nozil bo'lgan Kitobulloh amrlariga bo'ysunish, Allohning habibini mahbub tutib, uning sunnatlariga amal qilish, qiyomat hamda oxiratga ishonish. Huvaydo g'azallarda riyo, g'iybat, kibr, hasad, zulm, munofiqlik, xiyonat kabi illatlar qattiq qoralanadi. Saxovat, tahammul, rizo, vafo kabi fazilatlar ulug'lanadi.

Albatta, Huvaydo asarlarini tahlil etishda uning, avvalo, murid o'laroq shayx ostonasida tarbiya topganini, o'zining ham muridlar yetishtirganini faromush qilmaslik kerak. Mana shu nuqtayi nazardan qaralganda shayxlik da'vosiga loyqlik shartlari bayon etilgan baytlarni tushunish osonlashadi:

*Vodiyi faqru fanoni kezmayin,
Qo'l olib o'zini pir etmoq abas.
Olmasa asrorlaridin ul xabar,
Shayxlik o'rnida o'lturmoq abas.*

Fano vodiysini Huvaydo Navoiy kabi faqru fano deb ataydi. Murshidlik nafs tarbiyachisi bo'lganligi bois o'ta mas'uliyat bilan qaralgan. Haq yo'lchiligida ma'lum bosqichlarni bosib o'tgan, mutmain nafsga erishgan valiy zotlarga pirlilik qila olgan. Huvaydoning pirligi shoirligidan kam bo'lmagan. Uning muxlis va muridlari ko'p bo'lgan. Naqshbandiya tariqati muridlari uchun "Ma'lumoti Soqibiy" nomli qo'llanma yaratgan chevarasi Salohiddin Sohib ham muridlarga o'z fikrlarining isboti uchun Xojanazar Huvaydo asarlaridan foydalanar ekan. Huvaydoning har bir satri nafs qaroqchilari bilan mujodalada bir dastur ul-amaldir. Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li o'ziga ravshan, oshkor, ayon kabi ma'nolarni anglatuvchi Huvaydo taxallusini tanlagan. Haqiqatan, shoir o'zining ijodiyoti bilan bugun ham qorong'u qalblarni, hasratli ko'ngillarni ravshan etmoqda. Uning she'riyatida zavq va ilm, ishq va irfon birlashadi. Huvaydo lirik merosida shariat amallarini ado etish odamiylik mezoni ekanligi ta'kidlanadi. Farz amallarining ado etilishi bilan nafs poklanishi, shuningdek, oxiratga munosib tayyorgarlik ko'rilishi tashviq qilinadi. Shu ma'noda tariqat shoirining merosi najot she'riyatidir. Bani basharning o'zligini tanishda ko'zgu tutgan she'riyatdir. Ham badiiyat, ham mohiyatda so'fiy shoirlarga munosib izdosh she'riyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хувайдо. Кўнгил дарди. Наирга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Суйима Ғаниева. – Т.: Мерияс, 2009. – Б. 4.
2. Хувайдо. Роҳати дил. Иброҳим Адҳам. – Т.: Наврўз, 2011.
3. Хожаназар Хувайдо. Девон (табдил қилувчи, наирга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари Исмаилов Абдуллаев, Қодирқул Рўзматзода). – Т.: Янги аср авлоди, 2005.
4. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. – Т.: Янги аср авлоди, 2004.
5. Жумахўжа Н. Хувайдо. // "Маърифат", 1994 йил 29 июн.
6. Иқромиддин Останақул. Фарғоналик валийлар, – Т.: Мовароуннаҳр, 2006.
7. Зоҳидов В. Ҳаётбахш бадийят тароналари. – Т.: Фафур Ғулом номдаги Адабиёт ва санъат наприёти, 1975.
8. Qosimov B. Xojanazar Huvaydo. G'azallar, ruboiylar/ Xurshid Davron kutubxonasi.